

Piotr MARCINIAK*, Hanna GRZESZCZUK-BRENDEL**, Agnieszka RUMIEŻ***

NIECHCIANE PRZESTRZENIE. TRANSGRANICZNE I MIĘDZYKULTUROWE UWARUNKOWANIA OCHRONY ARCHITEKTONICZNEGO DZIEDZICTWA WSPÓŁCZESNOŚCI

Prace realizowane w ramach projektu naukowego zatytułowanego „Niechciane przestrzenie. Transgraniczne i międzykulturowe uwarunkowania ochrony architektonicznego dziedzictwa współczesności – część II” były zakończeniem i dopełnieniem badań nad ważnym współcześnie zagadnieniem ochrony współczesnego dziedzictwa kulturowego. W pracy zaprezentowano autorskie studia i rozważania na temat wybranych zagadnień dotyczących kontekstu zjawisk modernizacyjnych, tak ważnych dla rozwoju architektury i budownictwa w okresie PRL. Celem pracy było odnalezienie kontekstów i materiałów wyjściowych polskiej modernizacji w latach 1945-1989, które staną się dopiero punktem wyjścia do przyszłej oceny najciekawszych oraz najbardziej wartościowych dokonań powojennej architektury oraz urbanistyki polskiej. Zawarte w niej treści są efektem systematycznych badań prowadzonych od kilkunastu lat przez autorów nad architekturą i urbanistyką w Polsce okresu komunizmu. Zebrany materiał ikonograficzny został zebrany spośród dostępnej literatury, a także z archiwów polskich i niemieckich.

Słowa kluczowe: architektura, ochrona dziedzictwa, przestrzeń, urbanistyka, konserwacja, kultura

Miasta europejskie leżące w obszarach transgranicznych mają wspólne i ciągle niedostatecznie zbadane dziedzictwo kulturowe. W wielu z nich powstały nowe reprezentacyjne dzielnice i obszary miejskie. Projekt poświęcony jest istnieniu i recepcji tej

* Politechnika Poznańska, Wydział Architektury, Instytut Architektury, Urbanistyki i Ochrony Dziedzictwa. ORCID: 0000-0002-4404-1184.

** Politechnika Poznańska, Wydział Architektury, Instytut Architektury, Urbanistyki i Ochrony Dziedzictwa. ORCID: 0000-0003-4467-8975.

*** Politechnika Poznańska, Wydział Architektury, Instytut Architektury, Urbanistyki i Ochrony Dziedzictwa. ORCID: 0000-0001-7367-8240.

spuścizny oraz sposobom jej przyswajania od czasów powstania do współczesności¹. Problem ochrony obiektów i zespołów urbanistycznych leżących na styku różnych obszarów tematycznych, granic i kultur jest ciągle tematem niezwykle aktualnym, wymagającym podjęcia badań podstawowych. Wytypowanie obiektów, zespołów i przedmiotów, które z różnych powodów powinny znaleźć się pod ochroną, było podstawową kwestią co najmniej od połowy XX wieku. W obliczu coraz szybszych przemian, jakie dokonują się w kraju, konieczne jest jednak jasne określenie obszarów i sposobów ochrony dziedzictwa współczesności oraz wypracowanie mechanizmów pozwalających na współpracę z różnymi obszarami gospodarki. Dla lepszego zilustrowania zarysowanego powinowactwa projekt badawczy koncentruje się na problematyce „przestrzeni miejskiej” oraz relacji między „starym” i „nowym miastem” w różnych kontekstach kulturowych.

Celem podjętych w tej części badań było odnalezienie kontekstów i materiałów wyjściowych polskiej modernizacji z lat 1945-1989, które staną się dopiero punktem wyjścia do przyszłej oceny najciekawszych oraz najbardziej wartościowych dokonań powojennej architektury i urbanistyki polskiej. Nie sposób opisać wszystkich, stąd podjęto ich autorski, reprezentatywny wybór mający być ilustracją omawianych zjawisk przestrzennych.

Architekturę Polski w epoce komunizmu cechuje dramatyczne, wręcz schizofreniczne, rozdzielenie zawierające się pomiędzy architekturą o wysokich walorach artystycznych a masowym, uprzemysłowionym budownictwem. Z jednej strony pojawiły się w kraju wybitne i bardzo dobre jednostkowe dzieła architektoniczne i zespoły o wybitnych walorach przestrzennych, plastycznych i artystycznych, z drugiej zaś forsowanie gigantycznych programów budownictwa mieszkaniowego realizowanego na podstawie typizacji i wielkiej płyty przyniosło katastrofalną dewastację środowiska przestrzennego w Polsce. Stąd też ocena architektonicznych dokonań z czasów PRL przynosi ambiwalentne rozstrzygnięcia i wymaga dalszych badań oraz studiów.

Kluczowe znaczenie dla kształtowania przestrzeni miasta miały zmiany ustrojowe związane z upaństwowieniem działalności inwestycyjnej, jakość kształcenia architektonicznego oraz recepcja idei i estetyki modernizmu. Wprowadzone regulacje prawne, nacjonalizacja przemysłu budowlanego oraz struktur inwestycyjnych, a także upaństwowienie biur projektów i planowania przestrzennego wpłynęły w zasadniczy sposób na architekturę w omawianych latach 40. Jedynym polem działalności projektowej były państwowe i spółdzielcze biura projektów, których struktura i organizacja pracy były zabójcze dla wszelkiej nieskrępowanej inicjatywy oraz kreatywności. Gorset niezliczonych regulacji prawnych, a szczególnie tzw. normatywy urbanistyczne i mieszkaniowe wywarły zasadniczy wpływ na kształt przestrzeni, na rozwiązania funkcjonalne budynków oraz ograniczyły twórczą działalność projektową.

¹ Raport z projektu badawczego nr 10/04/DSPB/0141 finansowanego ze środków na działalność statutową MNiSW w roku 2019 na Wydziale Architektury Politechniki Poznańskiej.

Warto zauważyć, że socrealizm nie odcisnął na architekturze Polski znaczącego piętna; poznańskie realizacje z lat 1949-1956 mieszczą się w jego stonowanym nurcie. Złagodzony kurs partii po 1956 roku oraz doktrynalny upadek socrealizmu umożliwiły otwarcie architektury w Polsce na doświadczenia zachodnioeuropejskie, kontynuację przedwojennych poszukiwań i przywróciły na krótki czas wrażenie swobody artystycznej. Zaczęto wznosić obiekty inspirowane architekturą światową, lecz należy przyznać, że brak w nich było ducha autentycznego eksperymentatorstwa i poszukiwań. Choć w końcu lat 50. powstawały jeszcze popularne formy eklektyczne, to architekturę Polski na długie lata zdominował modernizm. Wielki ruch budowlany pod koniec lat 60. i na początku 70. przyniósł ożywienie oraz inwestycje, które w zasadniczy sposób wpłynęły na kształt przestrzenny kraju. Powstanie wielkich osiedli i dzielnic mieszkaniowych oraz brak jednoznacznego i czytelnego określenia relacji między nimi a śródmieściem doprowadziły do zerwania przestrzennej spójności większości miast, a także wsi.

Plan „wielkiego skoku” i próba dogonienia Zachodu po 1970 roku spowodowały gwałtowny rozwój miasta. Determinacja, z jaką pomimo wszelkich trudności forsowano rozrost dzielnic mieszkaniowych, oraz ciągła zmienność pomysłów planistycznych zupełnie wypaczyły uporządkowaną strukturę urbanistyczną większości ośrodków, pozostawiając trwałe ślady w jego przestrzeni. Te często dramatyczne decyzje były, niestety, udziałem środowiska projektantów. Niezwykle istotna była ówczesna fascynacja całego pokolenia architektów Kartą ateńską i nowymi technologiami, a także środowiskowe przekonanie o wyjątkowej roli architekta. Zamiar przestrzennego porządkowania otoczenia, ale jednocześnie udział w jego sukcesywnym niszczeniu przez całą generację architektów i urbanistów był chyba najtragiczniejszym rysem ówczesnych warunków pracy i działania.

Z całą pewnością architektura była orężem w ideologicznej walce o „nowy porządek świata”. Odcięcie się za wszelką cenę od historycznych doświadczeń przeszłości w zasadniczy sposób wpłynęło na przebudowę śródmieść dużych i średnich miast. Źródło zmian urbanistyki współczesnej stanowiła atrakcyjna idea unowocześniania i poprawiania wyglądu miasta.

Powojenna Polska była swoistym poligonem doświadczalnym modernizmu – w praktyce sprawdzano tu nowe rozwiązania w „kosmopolitycznej” atmosferze wielkich miast i obszarów przemysłowych. Modernizacyjny paradygmat był wyjątkowo zbieżny z oczekiwaniami środowiska architektonicznego spragnionego otwarcia na Zachód i przyjęcia nowych trendów oraz kontynuacji przedwojennych wzorców, ale przede wszystkim oczekującego połużnienia gorsetu przymusu i możliwości prowadzenia swobodnych poszukiwań twórczych. W tym kontekście dramatem była często głęboka wiara części twórców w mit nowoczesności propagowanej przez kolejne ekipy partyjne, z założenia mający wprowadzić Polskę do grupy krajów rozwiniętych na wzór państw zachodnich.

Architektura w PRL, jak w niemal każdej z epok, była uwikłana ideologicznie. Jednak w końcowym efekcie każda realizacja może być dobra lub zła, niezależnie

od czasu, w którym powstawała. Z blisko trzydziestoletniej perspektywy można już podjąć próbę oceny tych dokonań, które są dobre i warte zachowania. Architektura lat powojennych nie może być traktowana wyłącznie jako niechciane dziedzictwo PRL. Jej dobre przykłady są osiągnięciem całego środowiska architektów i urbanistów, ale również wszystkich mieszkańców Polski. Nie była to z pewnością danina składana komunizmowi, ale rezultat działań prowadzonych w poczuciu odpowiedzialności za swoje miasto. Tym większe znaczenie ma rozpoznanie i ochrona najbardziej wartościowych obiektów i zespołów urbanistycznych oraz włączenie ich do spuścizny dziedzictwa przeszłości.

Zarysowana tematyka została przedstawiona w pracach [Marciniak 2018a, 2018b], a także omówiona i rozpoznana w trakcie wyjazdów studialnych. Istotnym elementem konfrontacji postaw i wymiany doświadczeń był studialny, naukowo-dydaktyczny wyjazd do Chin w kwietniu 2014 roku.

Kolejne prace realizowane w 2019 roku skupiały się na odnalezieniu historycznych i przestrzennych kontekstów dla aktywności architektonicznej, urbanistycznej oraz konserwatorskiej, także w ujęciu porównawczym. Ich efekty zostały przedstawione w publikacjach, podczas warsztatów międzynarodowych oraz wystąpień konferencyjnych [Marciniak, Bielawska-Pałczyńska, Rumieź 2019; Marciniak 2019].

Szczególnie istotne wydają się te ostatnie, odkrywające na nowo obszary styku przemian społecznych i działalności architektonicznej. Główne tezy zostały przedstawione w referacie P. Marciniaka (wygłoszonym przez dr A. Rumieź) *Postmodernism in Poland: Seeking New Urban Design Concepts and their Impact on Polish Towns*, wygłoszonym w Historical Institute w Warszawie, podczas konferencji Postmodern Architecture and Political Change – Poland and Beyond German, odbywającej się w dniach 12-14.09.2019, oraz innej pracy tego autora pt. *Granice modernizmu. O nowych formach, idei miasta zwartego oraz postmodernizmie*, zaprezentowanej na VII Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Modernizm w Europie – modernizm w Gdyni. Architektura XX w. – zachowanie jej autentyczności i integralności” (Gdynia, 3-5.10.2019).

Ważnym miejscem wymiany, prezentacji i konfrontacji efektów badań oraz poglądów był udział dr A. Rumieź w projekcie Interdyscyplinarnej Szkoły Letniej w Estonii zatytułowanym „German Heritage in Eastern Europe: Comparing Narratives, Finding New Perspectives” („Niemieckie dziedzictwo w Europie Wschodniej: porównywanie narracji, poszukiwanie nowych punktów widzenia”) odbywającym się w dniach 5-9.08.2019 roku w dwóch lokalizacjach: w Tallinie na Estońskiej Akademii Sztuk (EKA) oraz w Ravila Manor – rezydencji poniemieckiej w niedalekiej miejscowości. Organizatorem była Szkoła Doktorska EKA (Kristina Joekalda) wraz z Otto-Friedrich-Universität Bamberg, Kompetenzzentrum Denkmalwissenschaften und Denkmaltechnologien, reprezentowanym przez dr Stephanie Herold. Celem prac było ustalenie, porównanie i krytyczny dyskurs na temat różnych narracji, które są skojarzone z niemiecką spuścizną na terenach, na których była tzw. niechcianym dziedzictwem. W warsztatach wzięli udział młodzi naukowcy z Litwy, Łotwy, Estonii, Rosji, Czech, Polski, Niemiec, Wielkiej Brytanii i USA.

W ramach prac szkoły letniej Agnieszka Rumieź przedstawiła referat pt. *Places are convertible: changeability of narratives contained in spaces (Miejsca są przekształcalne: możliwość zmiany narracji zawartych w przestrzeniach)*. W ramach badań poddano analizie Dzielnicę Cesarską w Poznaniu, ze szczególnym uwzględnieniem Zamku Cesarskiego. Wyłoniono hipotezę, że narracja historyczna ulegała w tej przestrzeni zmianom, a włączenie tego niechcianego dziedzictwa do kosmologii aktualnych mieszkańców Poznania jest możliwe dzięki nowym afordancjom, które ten obszar oferuje. Narracja tym samym zmienia się wraz ze zmienną formą użytkowania przestrzeni – tym samym miejsce redefiniuje się wielokrotnie. W tym przypadku było to szczególnie trudne, bowiem poprzednia narracja posługiwała się silną i trwałą symboliką, której znaczenie po dziś dzień jest odczytywalne (przez niektórych), jednakże kolejna warstwa symboliczna, nie zamazując poprzednich, pozwala na nowe odczytywanie jakości miejsc.

Jednym z ważnych działań o charakterze poznawczym był zorganizowany wraz z grupą studentów wyjazd naukowy do Opola. Szeroki kontekst znaczeń i uwarunkowania międzykulturowe są szczególnie widoczne na terenie Opolszczyzny. Koło Naukowe Odkrywców Architektury Współczesnej „In Situ” działa na Wydziale Architektury Politechniki Poznańskiej ponad piętnaście lat. Jego misją są badania naukowe oraz wyjazdy dydaktyczne wynikające z zainteresowania studentów najciekawszymi dokonaniem architektury współczesnej. Celem Koła Naukowego „In Situ” jest poznawanie nowoczesnych założeń urbanistycznych i obiektów architektonicznych w miejscu ich powstania. Wyjazd i przygotowana po nim publikacja potwierdzają rolę oraz znaczenie badań dotyczących obszarów transgranicznych i międzykulturowych obszarów znaczeń [Marciniak, Cielichowska 2019].

Znakomitym podsumowaniem całego cyklu badań była współorganizowana przez uczestników grantu konferencja naukowa „Powszechna Wystawa Krajowa 1929 – obszary znaczeń”, która odbyła się w Poznaniu w dniach 6-7.06.2019 roku.

Powszechna Wystawa Krajowa (PeWuKa) zorganizowana w Poznaniu w dieśiątą rocznicę odzyskania niepodległości była nie tylko prezentacją osiągnięć Polski, ale stała się też ważnym głosem w dyskusji na temat przyszłości państwa. Nadal interesujące wydawało się pytanie, co Poznań, a także cała Polska zawdzięcza tej wystawie, również w szerokim transkulturowym ujęciu. Wielość problemów mających związek z PeWuKa zdecydowała o zakresie tematycznym interdyscyplinarnej konferencji wpisującej się w setną rocznicę odzyskania niepodległości, ale też przypominającej różnorodność Polski międzywojennej. Podejmowane tematy wystąpień dotyczyły przede wszystkim samej PeWuKi w powiązaniu z ówczesną sytuacją polityczną, społeczną i artystyczną, a także wpływu wystawy na kontakty środowiskowe w zakresie architektury, sztuki, gospodarki i innych obszarów życia. Istotne było ujęcie międzynarodowego kontekstu PeWuKi (w tym inne targi i wystawy europejskie), a także znaczenie tych wydarzeń dla poszczególnych krajów, co w dużym stopniu udało się odnotować.

W trakcie badań niezbędne stało się przewartościowanie metodologii badawczej oraz zakresu obszarowego. Okazuje się bowiem, że ochrona współczesnego dziedzictwa nie może ograniczać się wyłącznie do obiektów architektonicznych, ale także obszarów wspólnej pamięci i zupełnie niedocenianych fragmentów rzeczywistości ostatnich lat, jak np. rozwiązań technologicznych i konstrukcyjnych, technik komputerowych, dziedzictwa postindustrialnego etc.

Szerokie transgraniczne i międzykulturowe ujęcie zagadnień jest szansą na odnalezienie nowych pól badawczych obejmujących swoim zasięgiem zjawiska stosunkowo mało znane i przebadane, szczególnie w ujęciu komparatystycznym. Podjęte badania (oparte na rozpoznanej problematyce) kontynuowane będą w latach następnych, w szerszym kontekście „niechcianego – nieznanego” dziedzictwa kulturowego.

LITERATURA

- Marciniak P., 2018a, *Konteksty i modernizacje. Studia z dziejów architektury i urbanistyki w PRL*, Poznań.
- Marciniak P., 2018b, *W stronę nowoczesnego życia? Przestrzeń społeczna w powojennych osiedlach mieszkaniowych*, „Studia z Architektury Nowoczesnej”, nr 6, s. 153-166.
- Marciniak P., 2019, *Palimpsest, the History and the City. Poznań as a Place where Tradition Meets Modernity / Palimpsest, historia i miasto. Poznań jako miejsce spotkania tradycji z nowoczesnością*, w: *Defining the Architectural Space. Tradition and Modernity in Architecture / Definiowanie przestrzeni architektonicznej. Tradycja i nowoczesność architektury*, t. 2, s. 93-104.
- Marciniak P., Bielawska-Palczyńska J., Rumieź A., 2019, *Poznań city – contemporary transformations in a historical downtown. Achievements, current status and prospects / Poznań – współczesne przekształcenia w historycznej przestrzeni miasta. Dokonania, stan obecny i perspektywy*, „Protection Cultural Heritage” / „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego”, nr 7, s. 11-21.
- Marciniak P., Celichowska A., 2019, *Opole. Transgraniczne obszary poszukiwań. Nowe odkrycia KNOWA In situ*, Poznań (wydawnictwo własne).

**UNWANTED SPACE. THE CROSS-BORDER AND INTERCULTURAL
CONDITIONS FOR THE PROTECTION OF ARCHITECTURAL HERITAGE
JURISDICTION**

Summary

Works carried out as part of the scientific project titled “Unwanted space. Cross-border and intercultural conditions for architectural protection of the heritage of modern times – part II”, were the completion and complement of research on the contemporary issue of protection of contemporary cultural heritage. The work presents original studies and reflections on selected issues concerning the context of modernization phenomena, so important for the development of architecture and construction in the period of the Polish People’s Republic. The aim of the work was to find contexts and starting materials of Polish modernization in 1945-1989, which will become the starting point for the future assessment of the most interesting and the most valuable achievements of post-war Polish architecture and urbanism. The contents contained in it are the result of systematic research carried out for over a dozen years by the author over architecture and urban planning in Poland during the communist period. The collected iconographic material was collected from available literature, as well as from Polish and German archives.

Keywords: architecture, heritage protection, space, urban planning, conservation, culture

